

راهکارهای رسیدن به عشق حقیقی در اندیشه امام خمینی (ره)

لیلا برجی *

چکیده

از اساسی ترین نیازهای انسان، نیاز به عشق ورزیدن است. انسان، به ابراز علاقه و در مقابل، دریافت عشق محتاج است. او اگر عشق حقیقی را نیافت، به افراد و اشیاء کم ارزش علاقه مند و بعد از مدتی سرخورده و دچار شکست عشقی می شود. در این پژوهش به مسأله‌ی عشق و راهکارهای رسیدن به عشق حقیقی با محوریت اندیشه‌ی امام خمینی پرداخته شده است. عشق مفهومی است که به طور قطعی، تفسیری ندارد و معانی متعددی برایش آمده است، مثلاً؛ محبت مفرط، کور شدن حواس از دیدن عیوب معشوق و ...، و اقسامی دارد، از جمله؛ عشق حقیقی، مجازی، نفسانی و حیوانی، صغیر، کبیر و میانه. عشق در اندیشه امام، آتشی است که شروعش از قلب عاشق است و در نهایت تمام وجود عاشق را فرا می گیرد. رسیدن به عشق حقیقی موانعی دارد که از آن جمله می توان به فریب دنیا، محجوب شدن فطرت توسط مادیات، و عشق‌های در عرض عشق به خدا اشاره کرد. در مقابل، برخی از مهم ترین راهکارهای رسیدن به معشوق حقیقی، عبارتند از؛ کسب معرفت الله، تفکر و استفاده از نعمت عقل، قرائت قرآن، دعا و درخواست از خداوند برای نجات از عشق‌های مجازی. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی است و روش جمع آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی: امام خمینی، عشق حقیقی، عشق مجازی

مقدمه

انسان به دلیل داشتن روحیه‌ی بی‌نهایت طلبی، تنها با معشوق بی‌نهایت و نامحدود می‌تواند آرام بگیرد، و راه رسیدن به آن معشوق حقیقی هم برای تمامی انسان‌ها فراهم است، همه چیز بستگی به انتخاب آدمی دارد که به سمت کدام معشوق می‌رود. در دوره‌ای که معشوق‌های مجازی، انسان را به خود سرگرم کرده و آدمی در تشخیص عشق و یافتن مصداق اصلی آن، دچار اشتباه شده و دائماً بی‌قرار است، ضروری است، به هر طریقی، هدف از آفرینش انسان را، که همان رسیدن به عشق حقیقی است، به او یادآوری کرد، تا بتواند در ادامه مسیر زندگی، با انتخاب‌های صحیح خود، گام به گام به معشوق حقیقی نزدیک تر شود.

در مقاله «مبانی نظری امام خمینی در عشق عرفانی و مقایسه آن با مبانی بنیانگذار عرفان عاشقانه، احمد غزالی»، به مقایسه این دو دیدگاه پرداخته و تعریف عشق از منظر امام خمینی بیان شده است. در مقاله «بررسی تحلیلی رابطه حسن و عشق در اندیشه عرفانی امام خمینی» هم، ارتباط این دو مفهوم از نظر ایشان بررسی شده است. مقاله «عشق پژوهشی از خدا تا انسان»، مفهوم عشق در آموزه های دینی مورد بررسی قرار گرفته است.

وجه تشابه پژوهش پیش رو، با مقالات ذکر شده، در بیان مفهوم و اقسام عشق، و تعریف امام خمینی از عشق است؛ اما وجه تمایزش، این است که محقق سعی دارد، راهکارهای رسیدن به عشق حقیقی در اندیشه امام خمینی (ره) را به دست آورد.

۱- تعریف عشق

از نظر لغوی، عشق به معنای دوستی مفرط و محبت تام است.^۱ همچنین در لغتنامه دهخدا برای تعریف عشق چنین آمده است، به حد افراط و بسیار دوست داشتن چیزی و از حد گذشتن در دوستی.^۲

اما از نظر اصطلاحی، عشق در انسان، پدیده عجیبی است که بسیار نیاز به تفسیر دارد.^۳ عشق از عناصر عمده بینش و سلوک عرفانی است و آفرینش از عشق نشأت گرفته است.^۴ چون محبت

^۱ معین، ج ۱، ص ۱۰۶۵

^۲ ر.ک، دهخدا، ج ۱۰، ص ۱۵۹۰۰

^۳ ر.ک؛ مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (نبرد حق و باطل، فطرت، توحید)، ج ۳، ص ۵۰۰

^۴ معرفت، تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۳۵۳

زیاد شود، آن محبت مفرط را عشق گویند.^۱ حقیقت عشق، آتشی است که از قلب عاشق طلوع می‌کند و به نهان و آشکار و باطن و ظاهرش سرایت می‌کند.^۲ عشق خاص تر از محبت است، زیرا هر عشقی محبت می‌باشد؛ اما هر محبتی عشق نیست.^۳ عشق نوری است که همه جا و همه چیز را نورانی می‌کند و به رنگ خود در می‌آورد.^۴ عشق بی‌نهایت است و قابل وصف نیست، عشق، خود را شرح می‌کند، عقل از ادراک عشق عاجز است؛ عشق را به عشق و خدا را به خدا می‌توان شناخت.^۵ عشق از اوصاف خداوند بی‌نیاز است و عاشق شدن به غیر حق، مجاز است.^۶ عشق از نزدیک‌ترین معانی به قلب، و گواراترین حقیقت در نفس انسانی است.^۷ عشق از معانی وجدانی است که هر کسی آن را درک می‌کند، گرچه دست عقول به ذات آن نمی‌رسد.^۸ عشق آتشی است که در عاشق می‌افتد و موضع آن دل است، این آتش از راه چشم به دل می‌آید و در آن وطن می‌سازد.^۹ عشق، چیزی ما فوق محبت است. محبت در حد عادی در هر انسانی هست.^{۱۰} عشق، دلبستگی انسان به کمالی است که اولاً، خود او، آن را ندارد و دوم اینکه، به شدت به آن نیازمند است و در مواجهه با آن، دچار اعجاب و شگفتی بیش از اندازه می‌شود، به گونه ای که دیگر خود را نمی‌بیند و محو وجود معشوق می‌شود.^{۱۱} قرآن به جای واژه‌ی «عشق»، چنین تعبیری دارد: قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا که «شَغَفَهَا» ظاهراً یعنی قلبش را در مشتتش به اختیار گرفت.^{۱۲} عشق زاده‌ی فقر و نداشتن چیزی است که در دیگری هست؛ ولی در خود فرد عاشق نیست و در عین حال نیازمند آن است.^{۱۳} عشق حقیقتی است که تنها با چشیدن و شهود قابل درک است و شهودات قابل تعریف نیستند و تنها آثار و نشانه ای از خود به جای می‌گذارند.^{۱۴} عشق یکی از امیال فطری به شمار رفته و از بدو خلقت همواره مصاحب و همراه سایر امیال بشر است.^{۱۵} عشق در عرفان ایرانی

^۱ ر.ک؛ نسفی، انسان کامل، ص ۱۶۰

^۲ ر.ک؛ خمینی، سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين)، ص ۱۱

^۳ سهروردی، مونس العشاق یا فی حقیقه العشق، ص ۱۳

^۴ نجفی قمشه ای، با سالکان وادی نور، ص ۲۹۲

^۵ ر.ک؛ فروزانفر، شرح مثنوی شریف، ج ۱، ص ۵۲

^۶ نثری، نثر و شرح مثنوی، ج ۶، ص ۵۸

^۷ انصاریان، تفسیر حکیم، ج ۵، ص ۱۴۲

^۸ ر.ک؛ همان، ص ۱۴۳

^۹ ر.ک؛ نسفی، انسان کامل، ص ۱۱۵

^{۱۰} مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (نبرد حق و باطل، فطرت، توحید)، ج ۳، ص ۵۰۲

^{۱۱} ر.ک؛ دلدار، عشق نفسانی و عشق حیوانی از دیدگاه عرفان و دین، ص ۴۶

^{۱۲} ر.ک؛ مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (نبرد حق و باطل، فطرت، توحید)، ج ۳، ص ۵۷۵

^{۱۳} بیات، طاهری سودجانی؛ تجربه ی زیبایی یا عشق در افلاطون به مثابه ی تجربه ی دینی، ص ۱۹۱

^{۱۴} یوسف ثانی، قاسمی؛ بررسی تحلیلی رابطه حسن و عشق در اندیشه عرفانی امام خمینی(س)، ص ۱۴۲

^{۱۵} نیک اندیش، عشق حقیقی از دیدگاه عارفان، ص ۹۷

اسلامی آمدنی است نه آموختنی؛ یعنی عشق با تلاش و کوشش کسب نمی‌شود؛ باید کششی از سوی معشوق باشد تا عاشق را برآید؛ از خود بی خود کند و به یگانگی با خود برساند.^۱ عشق و محبت از جان انسان ها برمی‌خیزد و اکتسابی، تغییرپذیر و تخلف پذیر نیست.^۲

به طور کلی برای عشق، معانی و تعاریف بسیاری از جانب افراد متفاوت صادر شده است که هر کدام بر حسب درکی که از عشق داشته اند، آن را بیان کرده اند، که در این پژوهش به همین مقدار بسنده می‌شود.

۲- اقسام عشق

به عقیده حکما عشق بر دو قسم است: حقیقی و مجازی.^۳ یک نظریه دیگر هست که قائل به دو نوع عشق است: عشق های جسمانی که مبدأ و مقصدش جسمانی دارد، و عشق های روحانی که مبدأ و مقصدش روحانی است.^۴ در کلام حافظ عشق مفهوم دوگانه‌ای دارد و دائم بین آنچه عشق مجازی نام دارد و آنچه عشق الهی خوانده می‌شود، نوسان پیدا می‌کند.^۵ در عشق مجازی، چنان نیست که به هر مقدار معشوق را دوست داشته باشی، او نیز به همان اندازه به شما دوستی ورزد؛ بلکه گاهی معشوق در عشق مجازی، یا عاشق خود را دوست ندارد و یا در کیفیت عشق ورزیدن متفاوتند؛ در صورتیکه در عشق به خداوند متعال چنین نیست؛ و هرچه درجه ایمان برتر و بیش باشد، به مراتب عالیه عشق نزدیک تر است.^۶ عاشقی از سه حال خارج نیست: نفسانی یا انسانی یا الهی است. تنها عشق الهی است که می‌تواند انسان را به سر منزل مقصود برساند. زیرا عشق های نفسانی و انسانی مجازی اند، و تنها عشق الهی، عشق حقیقی خواهد بود.^۷ از نظر ابن سینا، عشق انسانی به دو قسم حقیقی و مجازی تقسیم می‌شود، و خود عشق مجازی هم به نفسانی و حیوانی منقسم می‌شود که مبداء عشق نفسانی، مشاکلت جوهری نفس عاشق و معشوق است و بر مدار خلیقات و اوصاف اخلاقی معشوق می‌باشد، و مبداء عشق حیوانی هم شهوت است.^۸ در کتاب اسفار اربعه عشق تحت سه عنوان مطرح شده است: عشق اکبر، عشق اوسط و عشق

^۱ عرب جعفری محمدآبادی، مقایسه ی مفهوم عرفانی عشق در اندیشه های سپهری و عارفان مسلمان، ص ۱۵۱

^۲ محمدزاده، انسان و عمومیت عرفان از منظر شاه آبادی(ره)، ص ۴۴

^۳ مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (درس های اشارات، نجات، الهیات «شفا»، ج ۷، ص ۱۳۰

^۴ ر.ک؛ مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (نبرد حق و باطل، فطرت، توحید)، ج ۳، صص ۵۰۰-۵۰۱

^۵ زرین کوب، از کوچه زندان (درباره زندگی و اندیشه حافظ)، ص ۱۷۹

^۶ رضائاد، تمهید المبانی یا تفسیر کبیر بر سوره سبع المثانی، ج ۱، صص ۴۲۲-۴۲۳

^۷ نریمانی، تفسیر عرفانی اشراق، ص ۵۳۹

^۸ ر.ک؛ جوادی آملی، انسان در اسلام، ص ۲۰

اصغر.^۱ عین القضاات همدانی می گوید: عشق ها سه درجه دارند؛ عشقی صغیر است و عشقی کبیر و عشقی میانه. عشق صغیر عشق ماست، عشق کبیر عشق خداست با بندگان خود، و عشق میانه، عشق خدا به خود است.^۲

در ادامه، تعریف دو نوع از اقسام عشق؛ یعنی عشق حقیقی و عشق مجازی آمده است.

۲-۱ عشق حقیقی

عشق حقیقی عشق به ذاتی است که انسان از او آمده است و به سوی او باز می گردد و این بازگشت هم امری واقع شدنی و ضروری است: *إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ*.^۳ به بیان دیگر، عشق حقیقی، عشق به ذات باری تعالی است که با عشق به انسان کامل آغاز می شود.^۴ عشق حقیقی همان صورت تکامل یافته عشق مجازی است و بعید نیست که عشق مجازی، زمینه ساز کسب فیض عشق حقیقی باشد.^۵ عشق حقیقی، الفت رحمانی و الهام الهی بوده و مطمئن و سریع ترین وسیله حرکت به سوی ذات و صفات حضرت واجب الوجود است.^۶ عشق حقیقی مقارن با فنا فی الله است، یعنی فقط معشوق را دیدن و غیر او را ندیدن، و نزد اهل این مرتبه، هر چه غیر خدا، حجاب حساب می شود.^۷ عشق حقیقی، محبت به خدا و صفات و افعال اوست.^۸ و فقط در ذات حق متحقق است،^۹ یعنی عشق به خود خداوند.^{۱۰} به عبارت دیگر، معشوق عشق حقیقی، حقیقت مطلق و جمیل بالذات است.^{۱۱} عشق حقیقی، عشق به لقاء محبوب حقیقی است که ذات احدیت باشد و ما بقی عشق ها مجازی است.^{۱۲} در واقع عشق جنونی است از جانب الله، و عشق حقیقی تابع کمال مطلق است که حُسن های تمام عالم، ذره ای از خورشیدِ حُسنِ آن جناب است.^{۱۳} به دلیل پایان ناپذیری و نامحدود بودن عشق حقیقی، عاشقان حقیقی نیز گرسنه ی سیری ناپذیر

^۱ ناظری، حسینی، رزمخواه؛ تحلیل مضمون عاشقانه چند نگاره از رضا عباسی با تأکید بر اثر بانوی خیال پرداز بر مبنای آرای صدر المتألهین، ص ۷۳

^۲ ر.ک؛ ستاری، عشق صوفیانه، ص ۱۱۱

^۳ مطهری، یادداشت های استاد مطهری، ج ۱۱، ص ۴۳۰

^۴ ر.ک؛ گولپینارلی، مولانا جلال الدین، ص ۲۷۵

^۵ ر.ک؛ عطار نیشابوری، وصلت نامه (لسان الغیب)، ص ۵۵۴

^۶ ر.ک؛ رضائزاد، تمهید المبانی یا تفسیر کبیر بر سوره سبع المثانی، ج ۱، ص ۳۶۴

^۷ ر.ک؛ طوسی، اوصاف الاشراف، ص ۷۱

^۸ سجادی، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، ص ۳۳۴

^۹ حسن زاده آملی، نصوص الحکم بر فصوص الحکم، ص ۱۵۳

^{۱۰} فکری، عشق مجازی در آینه شریعت، حکمت و معرفت، ص ۳۳

^{۱۱} ر.ک، مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری (درس های اشارات، نجات، الهیات «شفا»)، ج ۷، ص ۱۳۰

^{۱۲} اردستانی، مرآت الأفراد، ص ۳۴۵

^{۱۳} ر.ک، دارابی، مقامات السالکین، ص ۱۵۳

منابع

منابع فارسی

۱. آصفی، محمدمهدی، عشق الهی، قم: نشر معارف، ۱۳۹۵.
۲. اردبیلی، سید عیدالغنی، تقریرات فلسفه امام خمینی قدس سره، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۹۲.
۳. اردستانی، پیر جمال الدین محمد، مرآت الأفراد، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۱.
۴. انصاریان، حسین، تفسیر حکیم، قم: دارالعرفان، ۱۳۹۳.
۵. جوادی آملی، عبدالله، انسان در اسلام، تهران: نشر فرهنگی رجا، ۱۳۷۲.
۶. حسن زاده آملی، حسن، نصوص الحکم بر فصوص الحکم، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا، ۱۳۷۵.
۷. خمینی، روح الله، آداب الصلاة، چاپ هفتم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۷۸.
۸. -----، دروس تفسیر سوره حمد، جهاد اکبر یا مبارزه با نفس، نامه های اخلاقی - عرفانی (موسوعة الإمام الخمينی ۵۰)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۹۲.
۹. -----، سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين)، چاپ ششم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۷۸.
۱۰. -----، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ هفتم، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۸۲.
۱۱. -----، شرح چهل حدیث، چاپ ۲۴، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ۱۳۸۰.
۱۲. -----، شرح دعای سحر (ترجمه فارسی)، چاپ سوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، ۱۳۹۱.
۱۳. -----، صحیفه امام، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۸۹.
۱۴. دارابی، محمد بن محمد، مقامات السالکین، قم: نشر مرصاد، ۱۴۱۸ ق.

۱۵. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۶. رضائزاد، غلامحسین، تمهید المبانی یا تفسیر کبیر بر سوره سبع المثانی، تهران: الزهرا (س)، ۱۳۸۳.
۱۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
۱۸. رودگر، محمدجواد، عشق و محبت، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۹۴.
۱۹. زرین کوب، عبد الحسین، از کوچه رندان (درباره زندگی و اندیشه حافظ)، چاپ دهم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۲.
۲۰. ستاری، جلال، عشق صوفیانه، تهران: مرکز، ۱۳۷۴.
۲۱. سجادی، سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۹.
۲۲. سهروردی، شهاب الدین، مونس العشاق یا فی حقیقه العشق، تهران: مولی، ۱۳۸۷.
۲۳. شاه آبادی، میرزا محمدعلی، شذرات المعارف، چاپ اول، تهران: ستاد بزرگداشت مقام عرفان و شهادت، ۱۳۸۰.
۲۴. طاهرزاده، اصغر، امام خمینی و سلوک در تقدیر توحیدی زمانه، اصفهان: لب المیزان، ۱۳۹۳.
۲۵. طباطبایی، فاطمه، یک ساغر از هزار: سیری در عرفان امام خمینی (س)، چاپ دوم، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲.
۲۶. طوسی، خواجه نصیرالدین، اوصاف الاشراف، (مصحح: مهدی شمس الدین)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳.
۲۷. عطار نیشابوری، فرید الدین، وصلت نامه (لسان الغیب)، تهران: انتشارات سنائی، ۱۳۷۶.
۲۸. فروزانفر، بدیع الزمان، شرح مثنوی شریف، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۶۷.
۲۹. فکری، حمزه، عشق مجازی در آینه شریعت، حکمت و معرفت، مشهد: انتشارات مؤسسه ی مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ۱۳۹۲.
۳۰. فهری زنجانی، سید احمد، پرواز در ملکوت: مشتمل بر آداب الصلاة، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۵۹.

۳۱. قرائتی، محسن، پرسش ها و پاسخ های قرآنی، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۳۸۶.
۳۲. قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، (ترجمه: مهدی الهی قمشه ای)، چاپ اول، قم: انتشارات نشتا، ۱۳۹۱.
۳۳. گولپینارلی، عبدالباقی، مولانا جلال الدین، (مترجم: توفیق سبحانی)، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵.
۳۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، (ترجمه: ابو الحسن موسوی همدانی)، چاپ اول، تهران: کتابخانه مسجد ولی عصر، ۱۳۶۴.
۳۵. محمدی ری شهری، شیخ محمد، میزان الحکمه، (ترجمه: حمیدرضا شیخی)، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث، ۱۳۸۹.
۳۶. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، چاپ هفتم، تهران: صدرا، ۱۳۸۴.
۳۷. -----، یادداشت های استاد مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۷۸.
۳۸. معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۷۹.
۳۹. معین، محمد، فرهنگ معین، چاپ چهارم، تهران: آدنا، ۱۳۸۶.
۴۰. نثری، موسی، نثر و شرح مثنوی، تهران: کلاله خاور، ۱۳۳۱.
۴۱. نجفی قمشه ای، قدرت الله، با سالکان وادی نور، قم: سلمان آزاده، ۱۳۸۴.
۴۲. -----، چشمه های سلوک، تهران: رایا فرهنگ، ۱۳۹۲.
۴۳. نریمانی، علی، تفسیر عرفانی اشراق، قم: بی نا.
۴۴. نسفی، عزیزالدین، انسان کامل، چاپ هشتم، تهران: انتشارات طهوری، ۱۳۸۶.
۴۵. همایی، جلال الدین، مولوی نامه؛ مولوی چه می گوید؟، تهران: نشر هما، ۱۳۸۵.

مقالات

۴۶. بحرانی، صدیقه؛ حقیقت، لاله؛ زمانی، زهره؛ «نوع رابطه انسان با خداوند از منظر مولوی با نگاهی به روایت انواع عبادت از امام علی (ع) در نهج البلاغه»، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴.

۴۷. بیات، محمدرضا؛ طاهری سودجانی، علیرضا، «تجربه زیبایی یا عشق در افلاطون به مثابه تجربه دینی»، ادیان و عرفان، شماره ۵ دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷.
۴۸. حسینی، سید حسین، «عشق پژوهشی؛ از خدا تا انسان»، فصلنامه ی ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، شماره ۳۳، زمستان ۱۳۹۲.
۴۹. دلدار، قاسم، «عشق نفسانی و عشق حیوانی از دیدگاه عرفان و دین»، حکمت عرفانی، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۵.
۵۰. رودگر، محمد، «مبانی نظری امام خمینی در عشق عرفانی و مقایسه ی آن با مبانی بنیانگذار عرفان عاشقانه احمد غزالی»، پژوهشنامه متین، شماره ۷۹، تابستان ۱۳۹۷.
۵۱. عرب جعفری محمدآبادی، مهدی، «مقایسه ی مفهوم عرفانی عشق در اندیشه های سپهری و عارفان مسلمان»، پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا)، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۵۲. فرقانی، محمد کاظم؛ حسن زاده، سعید، «عشق از دیدگاه اخوان الصفاء»، دو فصلنامه علمی انسان پژوهی دینی، شماره ۴۳، بهار و تابستان ۱۳۹۹.
۵۳. کلهر، زهرا؛ میرزایی، حمید، «تفاوت عشق شناسی سینوی و افلاطونی»، فلسفه و کلام اسلامی، شماره ی اول، بهار و تابستان ۱۳۹۷.
۵۴. گرجیان، محمدمهدی، «فطرت و عشق از منظر آیت الله شاه آبادی و امام خمینی»، قبسات، شماره ۳۶، ۱۳۸۴.
۵۵. محمدزاده، سید نادر، «انسان و عمومیت عرفان از منظر شاه آبادی (ره)»، فصلنامه عرفان اسلامی، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۹۳.
۵۶. ناظری، افسانه؛ حسینی، مهدی؛ رزمخواه، حسن، «تحلیل مضمون عاشقانه چند نگاره از رضا عباسی با تأکید بر اثر بانوی خیال پرداز بر مبنای آرای صدرالمتألهین»، نشریه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۹، بهار ۱۳۹۷.
۵۷. نیک اندیش، یونس، «عشق حقیقی از دیدگاه عارفان»، فصلنامه تخصصی عرفان، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۸۷.
۵۸. یوسف ثانی، سید محمود؛ قاسمی، سارا، «بررسی تحلیلی رابطه حسن و عشق در اندیشه عرفانی امام خمینی (س)»، پژوهشنامه متین، شماره ۷۷، زمستان ۱۳۹۶.

منابع عربی

۵۹. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.